

Қазақ мәдениетіндегі шешендік сөз өнері

Д.С. Раев^а, Е.Е. Сейтқожа^б

^аАбылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы. (E-mail: raev_53@mail.ru)

^бАбылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы. (E-mail: elnur.yermek@mail.u)

*Байланыс үшін автор: (e-mail: elnur.yermek@mail.ru)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:

қазақ мәдениеті,
шешендік тіл,
мәдени сана,
онтология,
эпистемология,
антропоцентризм,
социоцентризм,
этноцентризм,
аксиология,
мәденисофия.

FTAMP 13.09

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-63-82>

АННОТАЦИЯ

Мақалада қазақ мәдениетіндегі шешендік сөз өнерінің орны мен рөлін отандық мәдениеттану ғылымында алғаш рет зерделеуге қадам жасалады. Осы ретте мақалада қазақ шешендік сөздерінің жалпы этномәдени болмыстың континуумы ретіндегі өзіндік тұғыры, танымдық эпистемасы, әдіснамалық ұстанымдары, ділмарлықтың антропоцентристік, социоцентристік, этноцентристік қырлары, шешендік сөздердегі ұтқыр ой табиғаты мен ерекшеліктерінің мәдениософиялық астары, шешендік сөздердегі даналық феномен-мәдениеті қарастырылады. Сонымен бірге, зерттеуде шешендік сөз өнерінің өз тыңдаушысына танымдық эмоциялық ықал етуінің мәдени аспектілері назарда болады. Бұл ретте шешендік тілдегі тыңдарманға ой тастау мәдениетінің тереңдігі, оның аксиологиялық құнары өлшенеді. Шешендік формуласындағы: «бастамасы, ұсынбасы, мазмұндамасы, қыздырмасы, қорытпасы» сияқты мәдени аксиологиялық концепт өзегіне жеткізу қасиеті арқылы «иландыру», «сендіру», «мойындату» концепттердің мәдени әдіснамалық қырларын ашуға қадам жасалады. Шешендік пен объективті шындық арасындағы тұтастық мәселесі қазақтың ұлттық мәдени ділдік этнос ретінде зерделенеді. Шешендік сөздер образды ойлау арқылы объективті шындықты көркем бейнеде игеру мәдени иррационал модель ерекшелігі тілге тиек етіледі. Қазақ демосфендерінің ақиқатты дәл айтып, шындықты шырғғырып бетке басуы өз танымын шынайы тәжірибемен тоғыстырып, біріктіруі мәдени ұстаным ретінде мойындалады. Қазақтың «тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» (Төреқұл, 2006: 124) дейтін мәдени этнософиясы басты ұстаным ретінде сарапталады.

Received 18 August 2023. Revised 20 August 2023. Accepted 29 November 2023. Available online 30 September 2023.

Дәйексөз үшін:

Д.С. Раев, Е.Е. Сейтқожа Қазақ мәдениетіндегі шешендік сөз өнері // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – № 4. – 63-82 б. DOI:<http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-63-82>

For citation:

D.S. Raev, Ye.Ye. Seitkozha Oratory in Kazakh culture // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 4. – P. 63-82. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-63-82>

Кіріспе

Ділмарлық өнерді халық қалыптастыратынын ескерсек, ол әр ұлттың тіршілік мәдениетімен етене байланыста болатыны анық. Сол себепті де ол өзінің тарихи-образдық, мәдени-философиялық табиғаты жағынан туындылық иесі бар кез келген шығармадан әлдеқайда шынайы, ақиқи құбылыс. Шешендік шиырлардан ұлттың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпы мен ойлау моделін, сайып келгенде, мәдени таным жолдары мен дүниеигеру әдіс-тәсілдерін, рухи жан дүниесін ұғуға болады. Ділмар сөздер – атадан балаға мұра болып, сұрыпталып жетіп отырған рухани қазынаға айналған даналық ойлар сұрлеуі, әлеуметтік-мәдени эпистеманың ерекше формасы, яғни, шешен сөздер жүйесі – ғылыми-мәдени трактаттар үлгісінің бірегейі десек, қателеспейміз. Егер шешендік сөз қазақ фольклорының бір жанры дейтін болсақ, ол фольклорлық болмыс, тарихи жады, фольклорлық өмір-тәжірибе, фольклорлық шығармашылық, фольклорлық рухани білім, фольклорлық сана, тарихи болмыс, оны ескермеу мүмкін емес. Бұлардың барлығы өз дәуірінің жемісі, қазақ мәдениетінің даму үдерісіндегі белілі бір сатысы деп мойындалуы тиіс (Бабалар сөзі. Т. 56, 2009). Олай болса, шешендік сөз өнері адам тіршілігімен тікелей байланысты, оның рухани-мәдени болмысының құрамдас бөлігі. Сол себепті ол – ұлт ғұмырының барлық қырларын бейнелейді, әдет-ғұрыптық мәдениетінен дерліктей маңызды мағлұмат бере алатын әлеуетті рухани қуат көзінің бірі. Мәселен, Ж.Баласағұн өзінің «Құтты білігінде»: «Ақыл болса, пайдасын ер көп көрер, білім білсе, әзиз тірлік өткерер. Ақыл күнін ісіңді алып шығатын, бұл білімнен көрер бектер мұратын» (Баласағұн, 1986: 218), -деп айтқаны соның дәлелі болса керек.

Бүгін, бір жағынан, ғылыми танымның жаңа салалары пайда болып, өзіндік жіктелу үдерісі жүріп жатса, екінші жағынан, ғылымдарға тән ортақ проблемалар пайда болып, ғылымда интеграция үдерісі де қалыптасуда. Ойкуменаның әртүрлі жақтарын зерттейтін ғылымдардың жаппай жақындасуы да осыдан көрініс таппақ. Сондықтан, мәдени философия мен шешендік сөз өнерінің тоғысуы олардың зерттейтін нысандары табиғатының өзгеруінен ғана емес, жалпы мәдени болмыс қозғалысының негізгі формалары мәнін, олардың өзара байланыс тереңін танып білу сұранысынан өрбіп, ұлттық мәдени дамудың өзекті ұстанымдары мен шарттылық заң қырларын айқындауына да байланысты болып отыр десек артық айтпағандық болады.

Материалдар және зерттеу әдістері

Тақырыпты зерттеу жұмысы қазақ би-шешендерінің шешендік шиырларына мәдени-танымдық тұрғыда ғылыми эпистемалық талдау негізінде жүргізілді. Шешендік өнеріндегі би-шешендердің даналық сөздері эпистолярлық нұсқалары зерттеудің материалдары қызметін атқарды. Әртүрлі амалдар арқылы нақты мәтіндерге этномәдени қырларынан: онтогендік, этнософиялық, танымдық, аксиологиялық, этноцентристік, социоцентристік, антропоцентристік сараптама жасалынды.

Зерттеу жұмысының әдіснамалық негіздері қатарына таным теориясының аксиологиялық талдау, этнософиялық талдау, компаративистік талдау, мәденицентристік талдау, жүйелік талдау әдістері жүйесін жатқызуға болады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Жалпы шешендік сөз өнерінің мәдениософиялық құбылыс болуына байланысты мәселелерге антика дәуірінен бастап-ақ, оның даму тарихының барлық кезеңдерінде белгілі бір дәрежеде назар аударылып отырды. Әсіресе, шешендік тіл – риторика-теориялық тұрғыдан қандай да бір дағдарысқа ұшыраған жағдайларда бұл мәселе ерекше маңызға ие болып отырғаны тарихи жазбалардан белгілі.

Аталмыш зерттеу жұмысы – қазақ шешендік сөз өнерін мәдениософиялық тұрғыда талдаудың отандық ғылымдағы алғашқы ғылыми ізденістердің бірі. Осы ретте айта кететін нәрсе, ол іздену жұмысына қатысты сенімді түрде басшылыққа алатын арнайы кешенді ғылыми зерттеулердің тапшылығы. Алайда кейінгі кездердегі отандық ғалымдарымыздың арақидік жанама еңбектерін жоққа шығара алмаймыз. Қазақ әдебиетін қоспағанда, ел тарихы, юриспруденция, білім саласы, саясаттану ғылымдары аясында қазақ сөзұстарлары жөнінде біршама ой қозғаған ғалымдар болды (Ібраев, 2021: 28-36). Олардың қатарында біршама тарихшылар, заңгерлер, саясаттанушылар, білім беру саласының өкілдері және т.б. болғанын айтуға болады.

Соңғы жылдары жалпы қазақ философиясы тарихын зерттеудің әдіснамалық бастауларының бірі ретінде қазақ фольклорын зерттеу қажеттілігін негіздеуге беталыс байқалады. Осы ретте Д.Кішібеков, А.Қасабек, А.Қасымжанов, М.Орынбеков, Ж.Алтаев, І.Ерғалиев сияқты көрнекті философ-ғалымдарымыздың еңбектерін айтуға болады.

Қазақ шешендік өнері мен би-шешендердің тағлым сөздері кейінгі кездерде қазақ философиясы тарихы тұрғысынан кеңінен зерттеле бастағандығын айту керек. Бұл салада еңбектенген ғалымдарымыздың қатарына С. Ақатаевты, Ж. Алтаевты, М. Бурабаевты, Ғ. Есімді, Қ. Бейсеновты, А. Бекежанды, Н. Мусаеваны¹, Қ.Нұрланованы, Б.Қазыханованы, Э. Қуандықованы, Ғ. Ақтанбекті, Т. Рысқалиевты т.б. жатқызуға болады.

Қазақ би-шешендерінің кейбір өкілдерінің дүниетанымдық үрдістерін әлеуметтік-философиялық тұрғыдан сараптау мақсатында алғашқы қадамдар жасалған. Осы ретте, Э. Нысанбаев, Д. Кішібеков, А. Қасабек, Қ. Бейсенов, Ж. Молдабеков, Б. Құдайбергенов, С. Нұрмұратов, Н. Құрманбаева, Э. Қуандықова, Б. Садықов, Г. Шалабаева, Т. Ғабитов, Қ. Әлжанов т.б. ғалымдарымыздың еңбектері өз кезегінде өзінің құндылығымен ерекшеленеді. Мысалы, Э.Нысанбаев отандық әлеуметтік-философиялық зерттеулерді қазақ фольклорынсыз, қазақ халқының ұлттық мәдениетінсіз, ойлау тәсілдерінсіз жүргізуге болмайтындығын мойындайды (Нысанбаев, Арғынбаев, 1993). А.Қасабек қазақ би-шешендерінің, қазақ жырауларының әлеуметтік-қоғамдық белсенділігін мойындап, олардың өз заманындағы әлеуметтік шындықты дәл бейнелей білгендігін сөз етеді (Қасабек, 1998). Қ.Бейсенов кейбір билердің саяси дүниетанымына жалпылама шолу жасайды (Бейсенов, 1994). Битану мәселесін тілге тиек ете отырып, қазақ би-шешендердің адамды адаммен табыстырудағы, ел бірлігін орнықтырудағы әлеуметтік үлесін зерделеуде Ж. Молдабековтың сүбелі үлесін және битану мәселесінде кейбір

¹ Мусаева Н., 1998. Қазақ философиясындағы адам әлемі. Докторлық диссертация авторефераты. Алматы. 36 б.

концептуальды ойларды қозғағанын атауға болады (Молдабеков, 1998). Т. Ғабитов шешендік өнерді дала өркениетіндегі сөз бостандығын танытатын әлеуметтік құндылық деп таныса (Ғабитов, 1998), С. Нұрмұратов ұлттық шешендік сөздерге деген құрметті әлеуметтік құбылыс деп қарап, Асан қайғы бидің рухани мұраларын зерттеудің маңыздылығын көрсетеді (Нұрмұратов, 2000).

Жоғарыдағы қысқаша шолудан көріп отырғанымыздай, қазақ шешендік сөз өнерін мәдени-әлеуметтік құбылыс ретінде және оның ұлттық мәдениеттегі орны мен рөліне тікелей арналған кешенді зерттеулердің бүгінге дейін кенжелеп тұрғанын аңғару қиын емес.

Талдау

Бұл тұста біз қазақ шешендік сөз өнерін тұтастай мәдениософиялық жүйе тұрғысынан ала отырып, оның ұлттық мәдениеттегі орны мен рөлін көрсетуге қадам басамыз. Дүниетанымның негізгі ғылыми жүйесі ретінде мәдениософияның басты қасиеті қоршаған ортаны бір тұтас жаратылыс ретінде игеруінде. Мәдениософияның басты тұғыртірегі: «Мен» және «Менен тыс әлем». Олардың әрқайсысының ішкі болмыс-бітімін, тек олардың өзара тәуелді қатынасы тұрғысынан ғана түсінуге және оны түсіндіруге мүмкіндік аламыз. Кез келген ғылым осы екі табиғи жаратылыстың өзара тәуелді қатынасынан туындайтын мәселелерді зерделейді деуге ғылыми негіз бар. Демек, мәдениеттану да, шешендік өнер де сол біртұтас жаратылыстануды қамтамасыз ететін доминант компоненттері. Айтар болсақ, сананың болмысқа қатынасы – шешендіктің мәдени-танымдық мәселеге жататындығының объективті негізі бола алатыны дау туғызбайды. Осы ретте шешендік сөз өнерінің мәдени құбылыс болуын төмендегідей ұстанымдармен түсіндіруге болады: біріншіден, шешендік сөздердің мәдени онтогендік нысандары, екіншіден, шешендік сөздердің мәдени-танымдық-әдіснамалық негіздеріне қатысты нысандары, үшіншіден, аксиологиялық табиғаты, төртіншіден, мәдени этнософиялық тұғырнамасы арқылы.

Ондағы онтогендік мәселеге келсек, мәдениософия мен шешендік сөз өнерінің онтостық бірігу негізін сана феноменінен көруге болады. Осы тұрғыдан келгенде, шешендік тіл мен сана бір-біріне өзара тең дәрежедегі субстанциялық бастама бола алады. Сана мен шешендік тілдің байланысы мәдениософиядағы «сана мен объективті орта» арасындағы өзара тәуелді қатынасының өзегі десек болады. Мәдениософия әр кезде сана мен шешендік тілдің өзара қатынасы туралы мәселені екіжақты тәуелділікте қарастырылатыны мәдени субдеңгейдегі шындық. Сана да, шешендік сөз де метамәдени құбылыс және олар өзінің ішкі сырын әлі толық аша қоймаған жаратылыстың қатарында. Шешендік тілдің мәдени мәнін ашуға негіз болатын ұстанымдардың бірі – тіл мен сананың бірлігі. Мәдениософиядағы материалдық пен идеалдықтың өзара байланысын тек сана мен шешендік тілдің өзара тәуелді қатынасы арқылы ғана тануға болады. Идеалдылық пен объективті шындық арасындағы өзара байланысты анықтау үшін сана мен шешендік тіл бірлігінің нақтылы сипатын мәдени тұрғыда сараптауға мүдделілік бар.

Сана мәдениософияның негізгі категорияларының бірі ретінде өзінің шексіз «сыйымдылық» ауқымымен, қуатты әлеуетімен ерекшеленеді. Айрықша пәрменді

үдеріс эпицентрі ретінде, Гегельдің пікірінше, санада оның өзі мен өзі және өзінен «басқалармен» тоғысу үдерісі жүреді. Сана мен шешендік тілдің диалектикалық желісі сананы ой арқылы берілетін мағына, яғни, субъект әрекетінің мазмұнға ие болған іс-қимыл жемісі деп, ал шешендік тіл сол мазмұнның көріну формасы ретінде қарастыруды талап етеді. Сол себепті, сана қандай да бір мағына ретінде шешендік тілдің құрамдас бөлігі немесе шешендік тілдің ішкі мазмұны болады. Ал шешендік тіл сананың таңба және дыбыс арқылы көрінетін материялық көрінісі болмақ. Демек, шешендік тіл сананың семантикалық қыры мен материалдық таңбалануының бірлігі тұрғысында мойындалады. Біз бұдан тілсіз сананың болмайтындығын анық байқаймыз. Ал сананың мазмұны – тіл семантикасы. Сана мен шешендік тілдің өзара диалектикасын, ең алдымен, сана – тілдің мәндік компоненті болса, ал тіл – сананың қалыптасуы мен дамуының қажетті шарттық позициясынан аңғарамыз. Бұны тілдің ішкі дихотомиялық заңдылығымен түсіндіруге келеді. Себебі, тіл де табиғи құбылыс ретінде диалектиканың заңына бағынады. Ал соңғысының негізгі заңы – қайшылық, яғни, шешендік тіл мәдениеті де өзіндік қайшылықтарға негізделіп қозғалысқа енеді. Бұл қазақ мәдениеті қалыптасуы мен дамуының өзіне тән ішкі логикасын анықтаудың онтогендік тектамырын ашуға мүмкіндік жасайды деп айтуға негіз бола алады.

Жалпы адам санасының белсенділігі тілге қарағанда басымдау болып келеді және алдымен өзгеріске түседі, сол себепті, сана өздігінен өзгере алатын мәдени феномен. Сананың өздігінен дами алу қасиеті тілдің өздігінен дами алу қабілетін білдіреді. Осыдан сана шешендік тілдің өзіндік дамуындағы ішкі субстанциялық күш қызметін атқарады. Сол арқылы шешендік тіл жүйесінің не баюы, не жұтаңдауы мүмкін. Бөлтірік шешеннің: «Сөзіңді тіліңе билетпе, ақылыңа билет. Ақылыңды, сөзіңді ақылсызға қор етпе, ақылдыға айт. Қай жерде сөйлейтініңді біл. Қай кезде сөйлейтініңді біл. Қалай сөйлейтініңді біл» (Төреқұл, 2006: 345), - дегенінің мәнісі сонда болса керек. Бұдан шешендік сөз бен тіл аса пәрменді әрі қуатты өнер, өте ықпалды адамның мәдени қызметі туындысы дейтін тұжырымға келеміз. Дара бітімді шешеннің ең негізгі құралы – биік сана, толымды сезім, содан кейін барып, өткір тілі мен құнарлы сөз саптау тәсілі. Сөзін тыңдаушының жүрегіне ұялатып, бойын балқытып, көңіліне қондырудың өзі сөзмерден аса сергек сана мен парасатты талап етеді. Шешендік сөз өнері – қазақтың мәдениетінің мәйегі.

Шешендік тілдің де өзіндік даму мүмкіндігін осы принциппен түсіндіруге болады деп есептейміз. Көшпелілер өркениетіндегі қазақы сана ондағы шешендік тіл мен шешендік сөздердің өсіп-өнуіне негізгі қайнар көз болды деп айтуға болады. Оған қазақ даласындағы ел құрасқан, ел қорғасқан хандар мен би-болыстар тұсындағы би-шешендердің мәселе қозғау, тақырып таңдау, ауызша шешен сөйлеу, әртүрлі мәселелерді шешу стильдерінің әр қилы болуы куә болмақ. Мәселен, ел құрасқан Майқы, Асан қайғы, Жиренше, Аяз бен Құмырсқа би-шешендердің тұсындағы әлеуметтік сана олардың шешендік сөз саптау тілінің ауанын, стилін, мазмұнын айқындап, сол дәуірдегі мәдени атмосфераны айқындап отырды. Аяз би аңызындағы Аяздың ақыл-қиялынан туған қоғамдық мәдени сана болмысына Қазақ совет энциклопедиясында

берілген баға да соған саяды. Онда мынадай тұжырым жасалған: « .. Аяз би бейнесі елді қарапайым, ақылды, адал қайырымды адам басқарса деген ежелгі халық арманын көрсетеді» (Қазақ совет энциклопедиясы, 1972: 636).

Бұл келтірілген тұжырым Аяз бидің шешендігіне негіз болған сол дәуірдегі өзіндік мәдени сана мен қоғамдық сананың ұстынын білдірмек. Қазақтың XII-XIII ғасырдағы қоғамдық мәдени сана тарихының өкілі Майқы би десек, ол туралы аңыздар: қырық сан Қырым, отыз сан Үрім, он сан ойымауыт, тоғыз сан торғауыт, он сан ноғай бөлінген замандағы үріккен, үрейленген халықтық мәдени сана Майқы бидің шешендік шиырларына ерекше рең беріп отырды. Мәселен, «Елді ала тайдай бұлдірген» деген қазақ мәтелі мен «Бүлінген елді бөрі жейді» деген мақал сол дәуірдегі әлеуметтік-мәдени сананың шешендік мақал-мәтелдер арқылы көрініс табу эпистемасын білдіреді. Мұның өзі Майқы дәуіріндегі мәдени когницияның өзіндік тұғырнамалық моделі деуге болады.

Сол сияқты Жоңғар шапқыншылығы тұсында елді қоныстарынан көшпеге, отырықшылдыққа, егін егіп, тіршілік етуге үндеген Төле би: «Қоймайсың көш деп, халқым-ау, біреуің емес барлығың. Халайық, жолға кірсекші, жер емшегін емсекші. Орнықты болмай болмайды... Отрықшы ел болсаң, тойынар еді қарны аш. Киінер еді жалаңаш, тәңірі не дер бекерді, еңбек етпей болмайды» (Төреқұл, 2006: 117), - деген шешендік жолдармен сол кездегі елдік аграрлық мәдени сананы білдіреді. Міне, бұл мәдениософиялық сананың шешендік тілдің өзінше көрінуіне сөз саптау үлгілерін таңдауына мұрындық болғандығына кепілдік береді. Олай болса, сол тарихи кезеңдердегі буырқанған жеке тұлға санасы мен әлеуметтік мәдени сана өз табиғатына сай шешендік тіл мен шешендік сөз үлгілерін жасады. Демек, әр дәуір адамдарының мәдени санасы өмірді қалай елестетсе, әлем образы солай бейнеленді және солай шынайы тілде жасалынды деген сөз. Мәселен, тарихшы ғалым Нәбижан Мұқаметханұлы осы ойды былайша жалғастырады: «...Сол белгілі бір тарихи дәуірде қазақтардың қоғамдық іс-қимылдары – олардың қоғамдық ой-санасының қоғамдық практикадағы көрінісі болып табылады. Сонымен қатар қоғамдық сана-сезімдер ... адамдардың айтқан пікірлерінен және жазған әдебиеттерінен аңғарылады» (Мұқаметханұлы, 2000: 276). Бұлар қазақ билерінің мәдениософиялық ақылындағы субділге негізделген және шешен тілдің ішкі интенциялық қуатын көрсетсе керек. Шешендік тіл мен шешендік сөздер өзіндік қозғалысқа түсу мүмкіндігіне ең алдымен мәдени сананың өзіндік қозғалу үрдістері арқылы ие болып отырады. Бұл шешендік тіл мен мәдениософиялық сананың өзара онтологиялық байланыс жақтарының бірі болмақ.

Енді осы байланыстың екінші жағына келетін болсақ, сананың дамуына негіз болатын фактордың бірі – шешендік тіл мен шешендік сөз деп айтсақ болады. Шешендік тіл мен шешендік сөздің мәдениософиялық мәні олардың рухани күш ретінде сана болмысын объективтендіріп, заттық материяға ауыстыра алу қабілетінде. Шешендік тіл мен шешендік сөздар адам санасының, қоғамдық мәдени сананың қалыптасуының, өмір сүруі мен дамуының шартты жағдайы болып табылады. Өйткені, сана өзі жеке дара өмір сүре алмайды. Себебі, тілдің негізінде ғана ой мен сана көріну мүмкіндігіне ие болып, дана да дара ақыл-сана шындыққа айналып, нақты іс-шара үлгісіне ауысып отырды деуге болады. Шешендік тіл би-шешендердің ішкі күйзеліс-толғаныс сияқты

физиологиялық процестерімен біріге отырып, олардың ақыл мен сана-сезімінің шынайы образын жасап, оны әлеуметтің іс-әрекет бағдарына айналдырды. Олай болса, шешендік тіл дара тұлғалардың танымы мен мәдени санасының әлеуметтік болмысын қамтамасыз етеді. Мәдени сана міндетті түрде сезім, пайымдау, ойлау процестерімен қатар тұрып, тілдік жүйеге ене отырып өмір сүреді. Олай болса, мәдени сананы мұндай жүйелі байланыс тізбегінен алып тастауға болмайды, өйткені одан тыс сананың болуы мүмкін емес.

Қазақ шешендік сөздерін мәдениософиялық жүйе ретінде қарастыруға себеп болатын тағы бір негіз – шешендік сөздердің танымдық-әдіснамалық ұстанымдарға қатысты тұстары. Бұл тұста мәселені шешендік сөз бен ойдың, объективті шындықтың, таным процесінің арасындағы диалектикалық бірлік мәдениеті арқылы қарастыруға алғаш қадамдар жасалынады. Шешендік тіл мен шешендік сөздердің мәдени танымдық жүйе болуы мәселесіне және оның өзіндік ерекшеліктеріне енді ғана ғылыми талдау жасауға қадамдар жасалынады. Бұл ретте біз тіл мен мәдениеттің өзара ішкі тұтастығы туралы ғылыми сарапатамаларға арқа сүйейміз.

Бұл мәселеге талдау жасауда жалпы тіл мен ойдың, танымның бірлігі туралы ғылыми тұжырымдар мен концепцияларға негізделеміз. Тіл білімінің мәдениеттанулық мәселелеріне арналған зерттеулерге сүйенетін болсақ, тіл мен ойлау процесінің арасындағы өзара байланысты алғаш ғылыми тұрғыда қарастырған неміс ғалымы В.Гумбольдт болғанын аңғарамыз. В. Гумбольдт кезінде: «Ақыл әрекеті – ешқандай ізсіз жүріп отыратын, тілдік дыбыс арқылы материяға айналып және сезімдік пайымға қолайлы жағдай туғызып отыратын терең ішкі, таза рухани құбылыс. Сондықтан, ойлау әрекеті мен тіл бір-бірінен бөліп алуға болмайтын тұтастықты білдіреді» (Гумбольдт, 1985: 17), - деп түйіндеген. Жалпыадамзаттық құбылыс тұрғыда тілдік жүйені ойдан, субъектінің ойлау үдерісінен бөлек қарастыру болмақ емес. Өйткені, шешендік сөз субъект пен объект арасындағы аралық ой кеңістігін құрастырады. Ой ландшафты – адамзаттың мәдениософиялық тіршілігінің өнімі. Ой үдерісі әр кез сөз арқылы ғана көрініс табады. Шешендік тілдің мәдениософиялық мәні рухани дүниенің күші ретінде анықталады. Гегель сөз бен ой тұтастығын атай отырып: «... Сөзсіз болатын ойлау – ол ... ақылсыз шаруа» (Гегель, 1956: 273), – деп жазды. Осы тұрғыдағы ой сарынын қазақтың «Көңіл көзін сөз ашар», «Көз жеткізер, көз жеткізбегенді сөз жеткізер», «Айтпаса жүректен кетеді, тартпаса білектен кетеді», «Көңілде жатқан кіріңді, оттай ыстық сөз шаяр» деген сияқты шешендік мақал-мәтелдерінен де аңғарамыз. Олай болса, шешен сөз айтылған ойдың тілдік тазалығы мен өзіндік сипатын сақтап, әр сөз бен ойдың меншігін анықтап, олардың әр қайсысына өзіне тиісті мағыналық шекті белгілеп отырады. Әр ойға нақтылық пен айқындылық дарытып, әр сөзге қондырылған ойға өміршеңдік пен жұғымдылық мәдениетін сіңіреді. Мысалы, «Шешеннің тілі – шебердің бізі», «Тіл ерді қабырға салады, нарды қазанға салады», «Шешеннің сөзі мерген, шебердің көзі мерген» – деген шешендік нақылдардан мәдениософиялық мәні көрініп тұрса керек. «Жүйелі сөз – жүйесін табар» деген мәдени концепттен, ұтымды ой жүйелі сөз арқылы ғана шешендік тіл өз мақсатына жетеді дейтін мәдени когниция туындайды. Қазақтың «қиыстырып айтсақ халық нанар» мәдени қағидасының

қалыптасуы содан болар. Міне бұл – шешендік тіл мен ойдың өзара тәуелді қабысуы. Шешендік сөздер, ең әуелі, ойлау мәдениетінің икемділігі мен жүйелілігін, сөздің көп мағыналылығын сақтап отыратын феномен. Ділмар сөздер, ең бастысы, ақыли рухты үстемелейтін ойлаудың мәдени тәсілі болатынын айтумыз керек. Мысалы, Бөлтіріктің: «Асырып сөйлеме, батырып сөйлеме», «Орынсыз болса – сөзің жау тартады», «Сөйлемес жерді білсең, бәрінен де сол дұрыс», « Олай болмаған жерде... сөзіңнің алды – бұрыс, арты – ұрыс» (Төреқұл, 2006: 345), – дей келіп, «ойсыз сөзден ойлы сөз дұрыс» деген этномәдени формуланы ұсынады. Осыдан «Ойнап сөйлесең де, ойлап сөйле», «Адам көңілінен азады, тілінен жазады», «Жақсы байқап сөйлер, жаман шайқап сөйлер» деп келетін мақалдар арқылы текті мінездің мәдени қалыптары жүйесі қалыптасқан деуге болады. Бұлар, әрине, дала даналарының ойлау мәдениетінің көрінісі және ерен көсемдік мәдениетінен туындайтын ой-түйіндер. Бұлардан шешендік сөз бен ойдың тұтастықта болатын табиғатын мойындағандықты аңғару қиын емес. Жүйрік ойлау мен тапқыр сөйлеу – ішкі тұтастық қуат-серпінге ие болатын құбылыс. Бұл А.А. Потебняның «...сөз тек ой жетілгенде ғана пайда болады немесе сөзге айналады» (Потебня, 1976: 39), -деген пікірімен иықтасып тұр десек, қателеспейміз. Дала демосфендерінің «судай төгілген» сөздеріне, тыңдаушының «бордай егілген» күйге енуі шешеннің икемді тіл арқылы ұтымды да өткір ойға батыру қарымды мәдени әлеуетін аңғару қиын емес. Шешендік сөздер мен ойдың диалектикалық байланысы жөніндегі ғылыми ойлаудың мәдени парадигмалары кеңістігін анықтайды. Осы жерде С.Негимовтың: «Ойлау мен тіл тамырлас. Ойды ойдағыдай жеткізу үшін оралымды, икемді тіл қажет» – дей келіп, «Нағыз шешен қапияда ой тауып немесе ойлап, ойша-сөйлеп, лайықты тапқыр тілмен өрнектеп жеткізеді» (Негимов, 1997: 22), – деген ой-тұжырымымен келіспеуге болмайды. Сондықтан, шешендік тіл мен ділмар сөздерді, ең алдымен, айтушысының алып ой мәдениетінің индустриялық кешеніне балауға болады. Образды сөздер ұғым бедерлерін анықтай отырып, ең әуелі шешен билердің ішкі ойынан, түйсік мәдени көздерінен хабар береді. Бұл құбылыс би-шешендердің шешен сөзді қолданудағы мақсаты – ойдағы мәндердің әртүрлі жақтары мен белгілерінің, қызметінің ара-жігін ажырату мәдениеті деп білеміз. Шешен тілдің шынайы мәдени байлығы ондағы сөз қорының байлығында емес, шешен тіл арқылы көрсетілетін ойдың байлығында, тереңдігінде болса керек. Майқы бидің: «Құлаққа жағымсыз боқты сөз айтқанша, жүрекке жылуы бар отты сөз айт» (Төреқұл, 2006: 14) немесе Жүсіп Баласағұнның: «Ойлы сөз құлақ құрышын қандырар» (Баласағұн, 1986: 218), - дегендері шешендік сөздің ойлау мәдениетіне тәуелділігін, жалаң шешендіктен көрі ұтымды да жұғымды ой мәдениетінің доминаттылығын мойындайды. Бұл А.А. Потебняның: «Дыбыс сөздің тек заттанған сыртқы формасы болып қана қоймайды, сонымен бірге ол белгілі бір қалыптасқан ойды білдіреді» (Потебня, 1976: 176), – дегенімен сәйкес келеді. Сонымен, шешендік өнер, шешендік сөз дегеніміз – көне дәуірден қазірге дейін сұрыпталып жеткен ұлағатты ділмарлық мәдениеттің түйіні. Ақылды ойлы өткір де нанымды сөздің қуатымен ғана диттегеніне тыңдаушысын көндіру, тізе қостыру, мойындату мәдениетінің үздігі дер едік.

Дала демосфендерінің ақ сөйлеп, туралықты көздеп, әділдікті айту мәдениеті сол қазақ дәстүріндегі ауызбен айтылғанды объективті шындықпен тоғыстыру мәдениетінен хабар береді. Қазақтың «тура сөз туғанына жақпас» деген мақалы осы ойды растап тұрады. Би-шешендердің «От ауызды, орақ тілді» болуы, олардың әділдік мәдениетінің өлшемі дер едік. Ал олардың халықтың қалаулысы, елдің елеулісі болуының өзі шешендік сөздердің болмыс әлемін шынайы көрсете білу мүмкіндігінде деп білеміз. Шешен сөз бен объективті шындықтың табиғи төркіндестігінде дейміз. Оған Бөлтірік шешеннің: «Менің атым – Бөлтірік. Қазақ пен қырғызға, жерім жоқ айтқан өтірік» (Төрөқұл, 2006: 323), – дегендері немесе «Жел тұрмаса, шөптің басы қимылдамайды», «Тумақ бар да – өлмек бар, өтпейтін өмір жоқ, сынбайтын темір жоқ» деген шешендік мақалдар дәлел. Бұл шешендік сөз өнерінің ерекше динамикалық қанықтылықпен шындықты айтуға деген табиғи тартылыс мәдениетін көрсетеді. Олай болса, мәдениософиялық тұрғыдан алғанда, шешендік сөздер – өзінің объективті шындық субстраттарынан тыс өмір сүре алмайтын құбылыс. Төле бидің шешендік төрелік сөздің мақсатын көрсете келіп: «жеңілген де, жеңген де шындықты мойындауы керек» (Төрөқұл, 2006: 126), – деп айтқанының мәнісі сонда болар.

Басқаша айтқанда, шешендік сөздердегі озық ой мен жұғымды түсініктер ділмардың сөйлеу процесіндегі лингвистикалық, интонациялық, кинетикалық құралдардың бір-бірін шындай отырып, тыңдаушының түсінуі мен қабылдауына ыңғайлы жағдай жасап отырады. Қазақ шешендері тыңдаушыларының рухани күшін мықтылаушы, әлеуметтегі түрлі құбылыстар мен үрдістерді байыбына жетіп түсіндіруші, халықтық мәселелерді, елдің ой-пікірлерін айтып отырушы, ел арасында өзара түсіністікті, ынтымақ пен бірлікті орнатушы. Бұл орайда би-шешендер – әлеуметтік-саяси тұлғалар. Ал шешен сөйлеу әлеуметке ықпал жасаудың құралы. Шешеннің ең негізгі құралы – сөз саптауы. Сөзін тыңдаушысының жан-дүниесіне жеткізіп айту ділмарлықтың басты қасиеті. Мәселен Бөлтірік шешеннің: «Сөзден тәтті нәрсе жоқ. Сөзден ащы нәрсе жоқ. Сөзден жеңіл нәрсе жоқ. Сөзден ауыр нәрсе де жоқ» (Төрөқұл, 2006: 333), – деп айтқаны шешен сөйлеудің ықпал ету салмағын анықтаса керек.

Шешендік өнердің мәдениософиялық контент болу мәселесін көтергенде, оның сыртқы ортаны тану процесіне қатыстылығын айтуымыз қажет. Осы орайда, Аристотельдің шешендік сөз өнерін таным құралы ретінде мойындағанын ескеруіміз керек. Егер ойлау процесі дүниені әр қырынан тануға, заттар мен құбылыстарды, әлеуметтік-саяси процестерді тереңінен түсінуге мүмкіндік береді десек, онда ол – танымның жоғарғы сатыларының бірі. Ойлаудың негізгі міндеті – тану. Ал танымның міндеті – танылатын заттар мен құбылыстарды Жалпымен, Бастамамен, Абсолютпен біріктіру, үйлестіру, сәйкестендіру. Сондықтан, ойлау дегеніміз – Жалпыны тану процесі. Екінші сөзбен айтқанда, ойлау – шындықтың шыңына шығу, шындықтың соңғы қамалын алу үрдісі. Гегельдің сөзімен айтқанда, ойлау – «сезімнен жоғары көтерілу» деген сөз, «сезімнен жоғарыға секіріс» (Гегель, 1956: 273). Олай болса, шешендік сөздерді танымдық тұрғыдан алғанда ойды қалыптастыру және бейнелеу арқылы жүріп отыратын шындыққа жетудің құралы ретіндегі мәдени диалектикалық үрдіс деп мойындауға болады. Бұл жөнінде өз кезінде Әл-Фараби де айтқан болатын. Мәселен, Қ.Бейсенов Әл-Фарабидің

шешендік сөз өнерін диалектика мен софистикаға байланыстыра отырып сараптауын мойындай келіп: «Оның пікірінше, танымның диалектикалық тәсілі құбылыстардың сыртқы көріністері мен ішкі мәндік сапасының арасындағы сәйкестік пен сәйкессіздікті таразылау үшін пайдаланылады» (Бейсенов, 1994: 63), – деген пікірмен келісеміз. Яғни қазақтың шешендік сөз саптау үрдісінің диалогиялық процесс ретіндегі басты мақсаты – екі жақ бірігіп, ақиқатты іздеу мәдениеті. Мұндағы жетістіктің басты өлшемі – екі жақтың бірін-бірі жеңуі емес, керісінше тілге тиек болып отырған зат пен құбылыстың ақиқатын табу. Шешендік диалогиядағы басты принцип – сайысқа түсушілердің барлығына ортақ жеңіске жету. Шешендік өнердің үлгі тұтар мұрасы – ақиқатқа алдымен ғаламның ашықтығын, айқындылығымен емес, керісінше құпиялықты, жұмбақтылықты айтумен құнды. Ақиқатты тану – бұл жай ғана белгілі нәрсені таңбалау емес, көрер көзден құпия, жұмбақты іздеу жолын үйрету. Қазақтағы «сөзге тоқтау» деген ақиқатқа сенуден туындайтын ұғым. Америкалық философ Ричард Элдридждің: «Мен Киелі Рухқа және біртұтас, бөлінбес өнердің ақиқатына сенемін... Мен... Үйлесім атаулының таңғажайып қайнарымен мәңгілік жымдасып кететініне сенемін» (Элдридж, 2020: 14), – деп айтқаны соның кепілі. Міне, олай болса, тыңдаушысын бір тоқтамға, бір шешімге келтіру, оның көкірек көзін ақиқатқа тіреу – шешендік сөз өнерінің танымдық мәдениетінің ерекшелігін білдірмек.

Жалпы алғанда, қазақ билерінің сөзмерлік мәдениетінен күллі ойкүмендік әлемнің түзілу кеңістігі әр кез әрқилы өлшемдердің, түсініктердің, саналуан адами ұжымдық қажеттіліктердің, рухани сүрлеулердің ұштасуы және олардың өзара қайшылықта болу моделі аясында алға жылжу үдерісін аңғаруға болады. Дала ділмарларының өзара пікір сайысы, әр топ өкілдеріне айтқан сыни сөздері, елі мен жұртының жігерін өсіріп, дұрыс жол сілтеп, оң мінезге жұмылдырып, халқын рухани жарасымдыққа шақырып отыруы соның куәсі болса керек. Бұл қазақ ұлтының мәдениэтнософиялық ұмтылыс формасы, ұлттық ойлау стилі, өзіндік эпистемологиялық талғамы деуге болады. Ал шешен сөйлеу тәсілі олардың даналық пен көрегендік қасиеттерін әділдікті аршып алу құралы болған деген пікірге келеміз. Шешендік сөздерде қазақ даласы номадтарының бүкіл мәдени коммуникация жүйесі мен дүниезердесінің дәстүрлі ұлттық логикасы, қозғалу ырғағы жатыр. Біздің ойымызша, қазақтың ділмарлық сөздері – қазақ мәдениософиясының тумысы табиғатының ірге тасы, өніп-өсу бастаукөзі. Ұлттық сөзмерлік өнер – ел өсиетінің шоқтығы биік өнегелік тұғырнамасы. Қазақ мәдениетінің көрініс табуының ең ұтымды семантикалық жүйесі.

Қазақ шешендік сөздерінде аксиологиялық мәселелер ерекше шеберлікпен қойылып, өте терең тағлымдық деңгейде шешімін тапқан. Ұлтымыздың мәдени болмысындағы ұтымды этномәдени флорасферасын түзу энергиясынан хабар беретіндер осылар. Рухани тағлымдық контексте, нақты айтқанда, жеке тұлғаның моральдық құрылымының оң қырларын ашуға, айрықша сұрыпталу, айшықталу мәселесіне жіті көңіл бөлініп отырған. Тұлға бойындағы позитивті және жағымсыз қасиеттер мен дағдылар дихотомиясы сарапталып, олардың ара жігі ажыратылады. Қазыбек бидің өсиетін тыңдасақ, «Өркенім өссін десең, кекшіл болма – кесапаты тиер еліңе. Елім өссін десең, өршіл болма, өскеніңді өшіресің» (Төреқұл, 2006: 150), -деп адамды теріс мінезден сақтандырады.

Шешендік шиырлардан осылардың дұрыс жақтарына қарай адам мінезін бағыттау үрдісінің мәдени мектебін көреміз. Демек, өзіміздің елдік тұтастығымыз бен бірлігімізді дәріптеп, паш ететін өмірмәнді мәдени философиямыздың биік өрі мен төрін, нәсілдік бітіміміздің озық үлгілерін уағыздайды. Ділмарлық ұстындар шеңберінде қазақ әулетінің ғұмырнамасындағы құнды рухани жәдігерлері хақындағы мәдени-рухани концептерді айқындай отырып, олардың тұғырлы үлгілерін ұсынумен бірге ондағы бекзат мінездерді жеке тұлға тініне сіңіріп, оның өмірлік мәдени ұстанымының бағдаршамына балап, бағыттап отырған. Нақтырақ айтқанда, біріншіден, қазақ шешендігіндегі мәдени-әлеуметтік ойлардың қоғамдық маңызы – даналықтың қайнары болған дала ділмарлығы, рухани мәдени құндылықтар үдерісі әлеумет субъектілері коммуникациясындағы ішкі рухани-мәдени балансты, этностық тепе-теңдікті, өзара түсіністіктің, бірліктің, туысқандық қатынастың, тектік тұтастықтың, өзара іштесудің, мейірімділік пен ізгіліктің рухан тұтқаларын өн бойына жинақтап, сақтай білген қазақы эпистема кеңістігі болғандығында. Сонымен бірге, ділмарлық ақылман сөздердің моральдық тәжірибелік маңыздылығы тұрғыдан қазіргі әлемдік жаһандану жағдайындағы өркениеттік цифрланудың қарқын алуы адамдарды экзистенциялық күйзеліске итермелеуі, ақпарат тасқыны кезеңінде әр жан иесі өз руының батпағына оранып, өзінен жатсыну халде болып, өзін-өзі игере алмай, бір жақты дүниеқұмарлықпен мастанып жатқан шақта әлеуметті осы бір рухани науқастан құтқаруда қазақтың ұлттық сөз өнеріндегі елдік этикасофия болатындығы мінсіз құбылыс. Осы бір саралы маржан сөз әлемі – ел мәдениеті келешегі хақындағы таптырмас рухани дәрумен болары шындық.

Басты ерекшеліктердің тағы бірі – шешендік сөз өнерінде лингвосемантикалық философияның тұңғышының жатқандығы деп санаймыз. Өйткені қазаққа сөз қонған халық. Қазақ тумысынан әр айтылғанның астарын үңіле білген, тоғыз ауыз сөзді тобықтай түйінге тоғыстыра білген, сөзге тоқтаған халық. Ол – ұлтымыздың тұмсаболмыстық жай-күйі, рухани-мәдени өресі. Біздің пайымдауымызша, осы бір көнеден келе жатқан ұлтымыздың дәстүрлі мәдени мұраларын игеру, оған табан тіреп мойындау, оны зерделеп зерттеу – қазіргі әлеуметтік өмірдің идеялық бұлақтарын ашып, оның тиесілі моральдық субстраттарын анықтау деп білеміз. Ондағы басты мақсат – ұлтымыздың ментальдық бірегейлігін ұйыстырып, түптектік тамырына үңілдіру, онтостық бүтіндігін қамтамасыз ету, гносеологиялық қуатын, аксиологиялық болмысын, тағлымдық эгосын, даналық эпистема жүйесін ұлттық рухи этосына жүгіндіру. Ұлт сөз ұстарлары мен шешен тіл ұсталары елдік рухани жауһарларды, ең әуелі, сөз бен ой бостандығын, тұлғаның онтостық еркіндігі мен әлеуметтік жауапкершілігіне, кісілік мінезі мен тектілік тумысына негіздейді. Бұл – қазақтың шешендік сөз дәстүріндегі мәдени экзистенциялық философияның негізгі мақсаты. Ал оны бейнелі шебер тілмен жеткізе білу қазақ шешендік сөз өнерінің төл мәдени семантикалық философиясының интенттік мені болатыны анық.

Шешендік сөздердің мәдениософиялық құбылыс тұрғыдағы этномәдениеттегі атқаратын рөлін және маңызын айшықтайтын ендігі қыры – ұлттың ұйысуы және елдік бірлік мәселесі мәдениетінің тұғырлы биігінің күн тәртібіне қойылуы. Мысалы, «Даулы болған қауым болмас» (Майқы би); «Ұры-қары жиылып, ұйытқылы ел болмас» (Төле

би); «Азған елдің белгісі – бұралқысы бас болар» (Айтқожа шешен); «Осы кезде кім ғаріп, бірлігі кеткен ел ғаріп...» (Көбей шешен) дегендерден елараздығын мінге алған мәдени сын концепттерге куә болсақ, «Бірлігі күшті ел озады»; «Бірлікті ел бұзылмас»; «Ел бірлігі – ел теңдігі»; «Қосылған озады» (Раев, 2019: 149-150) деген шешендік нақылдардан ел тұтастығын мәдени құндылыққа балаған ұстанымдармен танысамыз. Балпық биді тыңдасақ: «Ауызбірлік болмаса – көпте береке болмайды, ...кеңінен ойлап істемей, баста береке болмайды», – деп ескертсе, енді бірде «Туысқан тату болса – пәле жоқ» (Исмаилов, 1996: 145, 147), – деген шешендік нақылмен ой түйіндейді. Қазыбек би: «...Бірлігі кеткен ел жаман», – деп толғаса, осы ойды Төле бидің: «Жалғанда ойлап тұрсаң, бірлік керек» (Төрөқұл, 2006: 135), – деген, Майқы бидің «Береке түбі – бірлік» (Төрөқұл, 2006: 135), – деген шешендік тоқтамымен аяқтауға болады. Демек, қазақтың бар болуы, өсіп-өну, тұрақты ғұмыр кешуінің тірегін «бірлік» концептісімен өлшеу мәдениетін көреміз. Бірлік әлеуметтік мәдени құндылық мәртебесіне көтеріледі. Мұнда қазақ би-шешендерінің ұлттық әлеуметтік бірлік мәдениетін биікке көтеру арқылы халықтың әлеуеттік қуатын шыңдаудың мәдени формуласына куә боламыз.

Бұл ретте, адам өмірі қайткенде жақсарады, оған қалай баули аламыз деген сияқты сұрақтар қойылып, жұрттың ішкі әрекеттестігі мәдениеті жалпы ойкумендік тұтастық ұстанымы жағынан ойластырылады. Ұлт демосфендері «татулық үшін дау жаман, іштен шыққан жау жаман» (Тарихи тұлғалар, 2006: 144) деген принциппен елді бірлік пен ынтамақта болуға шақырған. Сондай-ақ, олар қоғамдық демографиялық страттарды ескере отырып, сірә қазақты жол-жораны ұмытпау дәстүрін жеке адам, ел, қауым қарым-қатынасын сирету үшін емес, керісінше оларды кіндік тамырға ұйыту үшін түзілген мәдени әлеуметтік түзілім екендігін дәйектейді. Балпық би: «Туысқан тату болса – пәле жоқ» (Исмаилов, 1996: 145), – деген шешендік нақылмен ой қозғаса, Төле би: «Ағайынға ала көз бола қалсаң, аузыңнан несібеңді біреу жемек», – деп ескертеді (Төрөқұл, 2006: 130). Күлтегіннің сөзімен айтқанда, «Тату елге тыныштық пен тоқшылық нәсіп» (Оразалы және т.б., 2007: 65) болмақ. Түптеп келгенде, татулықты құрметтеу мәдениеті ұлтымыздың әлеуметтік тұтасу механизмі жолына баланған, ал ол елді жұдырықтай жұмылдыру тетігі болған десек артық айтпағандық.

Қазақ сөзұстарларының этномәдени кеңістіктегі алатын орны мен рөлі және функционалдық маңызы оның мәдени саяси философиясынан көрінбек. Дала ділмарлығындағы саяси көзқарастар аясында, ең әуелі, қазіргі мәдени концепт-тұғырлардың маңызды алғышарттарының қалыптасқанына көз жеткіземіз. Мысалы, көне дәуірлердегі георта туралы айтылған концептік тұғырлар қазіргі таңдағы тұрақты даму саясатының әдіснамалық бастауы болады деуге негіз бар. Біздің пайымдауымызша, қазақ билерінің аузымен айтылған нақылдар мен өсиетнамалар бүгінгі қазақстандық саясаттың парадигмалық дискурсы болмақ. Олар – еліміздің мәдени-саяси концептуалдық тұғыры. «Ел қонбаса – жер азады, жер болмаса – ел азады (Ескелді би)» (Исмаилов, 1996: 19), – деген қостұғырлы геомәдени концепт соның дәлелі.

Дала өркениеті сөзмерлерінің геоэтностық эпистемасындағы георта саясаты – қазақтың өмірлік айналым ортасы ғана болмаған, сондай-ақ ол тағлымдық, ғибраттық мәдени ортасы болған. Мысалы, «Туғаның сенің қара жер, өскенің сенің қара жер. Бәрін

де алған қара жер (Тазша шешен)»; «Ер анасы – әйел, ел анасы – жер (Бақай шешен)»; «Ел иесі – жер (Мықтыбек би)»; «Мал баласы, жер анасы»; «Жер – әуелі құдайдікі, содан кейін адамдікі (Бөлтірік шешен)» (Раев, 2019: 193-194) деген шешендік нақылдар қазақ ділмарлығындағы геоонтологиялық, геоантропогенездік концептжасау мәдениеті биігін көрсетпек. Дала қоғамы әлеуметі өз тағдыры мен тіршілігін өзі болатын геортаға тікелей тәуелді болатын экзистенциясын ұлттың тұтастығын көре білген текті мәдениет моделі. Оның ғұмыр түсінік мәдениеті мәңгілікке байланған геортада өтетін тіршілік болмысына баланған концептосфераны алға тартады. Адам үшін жер адам мен табиғат арасындағы, түптеп келгенде, әлем тұтастығы теориясы қызметін атқарады. Олай болса, қазақ би-шешендерінің геотанымы – жер мен адам, қоғам үйлесімділігі негізіне құрылған мәдениософия. Бұл ұлттық мәдениеттің кәусар бұлағына балайтын әрі теориялық, әрі әдіснамалық бастаулар болатыны анық.

Қазақ ділмарлығындағы саяси билік хақындағы мәдениософиясының қазіргі қазақ мәдениетіндегі орны мәселесіне келсек, мәселен, «Басшы болмаса ел жетім (Төле би)»; «Басшысыз – ел жетім (Ескелді би)»; «Халықтың көркі болар ма, басқарған ханы болмаса (Нақысбек шешен)» (Раев, 2019: 232), – деп келетін шешендік толғаулар қазақ демосфендерінің «саяси билік» мәдениетіне деген теориялық концепттері саяси онтогендік парадигма тұғырын көрсетеді. Мұнда саяси биліктің социогендік тамыры мәдени болмыстық тұрғыда ашық айтылады. Бұл бүгінгі пендешілік инстинктен өрбитін субменталдылық басым болған, адамның жанұяға да, белгілі бір этникалық топқа да жататыны маңызды болмай жатқан шақта, саяси тұрақсыздық үйреншікті жағдайға айналған дәуірде, бүкіл саяси тұрмыстың іргесі бұзылып тұрған мезгілде дала демосфендерінің күнделікті әлеуметтік тәжірибесінен туындаған билік жүйесіне қатысты бейілі, саяси ұйымдасуға деген пәрменді ұлағаты бүгінгі саяси билік мәдениетіне рухани негіз болатыны хақ.

Нәтижелер

Қазақ шешендігінің ұлттық мәдениеттегі орны мен рөлін пайымдауды қол жеткізілген төмендегі ғылыми нәтижелер мен тұжырымдарға тоғыстыруға болады. *Біріншіден*, қазақтың дала мәдениетін ұлттық фольклордан, оның ішінде шешендік сөздерден іздеп, қазақтың экзистенциялық тіршілік мәдениетін, елдің төл таным мәдениетін, ой толғау мәдени үрдісі айрықша және қазақ шешендік сөз өнерін ұлттық мәдениеттің қайнар көздерінің бірі ретінде қарастырылды. Билердің перцепциялық ұстындары ұлттық мәдениеттанудағы негізгі әдіснамалық арқау болады деген сенімдеміз.

Екіншіден, қазақ шешендік сөз өнері ұлтымыздың төл рухани болмысын көрсете алатын құбылыс болатынына көз жеткізілді. Ол ұлт мәдениософиясының қалыптасу эволюциясын қазақтың ел болып, ұлт болып қалыптасу процесінің ғұмырнамасы болатыны анықталды. Қазақ мәдениософиясы ұлтымыздың бүкіл ішкі рухани әлемін, коммуникативтік мәдениетін, түптеп келгенде, қазақтың ұлт ретіндегі макро-микрокеңістіктегі алатын орнын, мәдени-жаратылысы бейнеленді әрі ол қазақтанудағы этномәдениософиялық этос, әдіснамалық ұстаным мәртебесі дәйектелді. Ұлт

дүниеигерімін ғылыми-мәдениософиялық тұрғыдан зерттемейінше, оны белгілі бір әдіснамалық ұстанымдарға табан тіретпейінше қазақ болмыс-бітімін жан-жақты тану мүмкін емес деген тұжырым жасалды.

Үшіншіден, қазақтың шешендік өнері арғы қазақ тайпаларының материалдық әрі рухани мәдениетінің негізінде өніп-өскендігі негізделді. Қазақтың шешендік сөз өнері – қазақ жұртының дәстүрлі мәдени эпистемалогиялық когнициясының тектамыры әрі ұлттық мәдени идеологияның бастау көзі болатыны тұжырымдалды. Қазақ өркениетіндегі мәдениософиялық дүниеигерімі, алдымен, қазақ елін құраған алғашқы тайпалардың дүниені тану бағдарларына, салт-дәстүріне, өмір стильдеріне, наным-сенімдеріне сүйенетіні дәйекті анықталды.

Төртіншіден, біздің пікірімізше, қазақтың ұлттық мәдени этнософиясының қалыптасып дамуындағы қазақтың ділмарлық өнерінің маңыздылығына зер салатын болсақ, әр халықтың өркениеттік даму мүмкіндігі оның көнеден ата-бабалардың далалық мұраларының интравертивті интенциясына үңілу қажет әрі соған бет бұру керек деген ұстанымға құлақ асу қажеттілігі анықталды. Осыдан, ұлтымыздың этномәдениософиясының ішкі даму қуаты мен әлеуетті мүмкіндіктерінің бірі – шешендік сөз дәстүрінде жатыр дейтін ой түйінделді.

Бесіншіден, шешендік сөз өнері этномәдени дәстүр ретінде, адам оны сақтауға, соның ізімен жүруге мәжбүр болатыны дәйектелді. Өйткені қазақтың бұл шиыр сөздері халықтың мәдени философиясы, этнокоммуникациялық әдеп философиясы, дүниетануда сөз өнерінің семантикалық философиясы, түптеп келгенде қазақ ұлтының бүкіл танымдық мәдениетін іске асыру энциклопедиясы болатыны анықталды. Осыларды ашып көрсеткенде ғана қазақтың ерен тумысы рухани табиғатын айқындауға болады деген тұжырым жасалды.

Алтыншыдан, дала өркениетінің мәдени кеңістігіндегі ділмарлық шиырлар дала қоғамындағы әлеуметтік қатынасты объективті көрсетудің, ондағы этикасофиялық мәселені айшықтаудың, қазақтың мол төл рухани әлемін дәріптеудің, тағлымдандырудың, олардың полифониялық дискурсын паш етудің мәдени-семиотикалық жүйесі екені дәлелденді. Төл тарихымыз, мәдени этнософиямыз, заңымыз, ұлттық әлеуметтану, мәдениеттану, саясаттану, ұлттану, қазақтану мәдени дәстүрімізді айтар тұста би-шешендердің далалық сөз жүйесіне соқпай, ұлттық мәдениет туралы жан-жақты көзқарас орнатуға болмайтыны анықталды. Қазақ шешендік сөз өнерін зерттеу – қазақ даласында тұнып жатқан ұлттық мәдениеттің тұнбасын қозғау, алтын көмбесін ашу деген сөз.

Жетіншіден, ділмарлық өнерде қазақы өркениеттік мәдени болмыстық таным үдерісі перцепциялық ұстындардың көркемдік концептуалдық ұйымдастыру, әр мәселенің метадеңгейге көтерілетіні анықталды. Көтерілген мәселе лингвокогнитивтік шеберлікпен ауқымдалып образды бейнелеу арқылы әлеумет болмысының тұтастығы мен бүтіндігін шешен тілмен тұтастандыру ұлттық таным кодексін құрастырады. Осының өзі қазақтың шешендік сөз өнеріндегі мәдениеттанулық ақыл-ойдың еркіндігінің белгісі деген тұжырым жасалады.

Қорытынды

Бұл жоғарыда айтылғандардан руханият тарихында әр ұлттың мәдени дәстүрінің, біріншіден, өз айтары болғанына куә боламыз. Екіншіден, бүгінгі XXI ғасырдағы қазақ мәдениеті өзінің тарихи тамырынан терең сусындай алмай келе жатқанымен бетпелі келіп жатырмыз деп айтуға болады. Олай болса, қазіргі жаңаруды бастан кешіп отырған отандық руханият өзінің мәдени мәйегін ұлт шешендік өнерінен іздеудің абзал болатынын есеруі қажет деп ойлаймыз. Интеллектуалды ұлт, озық өркениетті қоғамның орнықты рухани дамуының қайнарлары – көнеден келе жатқан халық фольклорындағы мәдени тұнбаларында жататыны анық. Бүгінгі мәдениет кешегі социум өнерімен біте қайнасып, бірге эволюцияланып отыратын заңдылығын жөн деп есептейміз. «Бұрынғының ізінен, тағдырдың құрған тезінен, барасың қайда жол тауып» (Тайкелтір шешен) (Төреқұл, 2006: 178, 291), – дегеніне сүйене отырып, қазақ дәстүрлі мәдениеті мен руханиятының имманентті формасы оның мазмұндық құрылымын жасағандығын көреміз. Қазақтың шешендік сөз өнерін зерттеу сол бір ділмарлық өнердің мәдени-әлеуметтік қызметінің полифониялық кеңістігімен және бүтіндей бір әлеуметтің мәдени ғұмырнамасымен танысуға мүмкіндік береді. Сонымен бірге, терең мәдениософиялық ізденістер шешен сөз бен шешен тілдің қазақ мәдениеті мен өнеріне және жалпы қоғам әлеуметіне қатыстылық мәселелерді ой елегінен өткізіп сараптауға, ерекше тенденцияларды анықтауға мұрындық болады.

Халқымыздың мәдени дүниетанымының ерен қасиетінің бірі, біздің пікірімізше, әлем бәріне ортақ дейтін таным. Зерттеуде байқалғандай билердің мәдени дүниетанымдық пайымы жаратылысты бір бүтін құбылыс деп қарайтыны анық мойындалып, ондағы әр жаратылыс онымен тікелей байланыста қарастырылады. Әр нәрсе оны құраушы бөлігі ретінде танылады. Осыдан әлемнің біртұтастық ұстанымы басты детерминант ретінде ұғынылады. Бұдан қазақ бойындағы бүкіл қоршаған орта біртұтастығын әр пенденің ішкі рухани тұтастығына тәуелдендіретін этномәдениософияны көруге болады. Бұл қазақтың трансгуманистік рухани «Мені» деп айтар едік. Өйткені ділшіл қазақ үшін исламдық таным басты дүниетанымдық кредо болған. Мәселен, Мұхаммед пайғамбар: «Құдайды сүйгеннен кейінгі басты парыз – бір-біріңді сүй» (Мұхиддин, 2014: 272), – деген екен. Міне бұл жоғарыда біз айтқан көзқарастардың би-шешендерге тиесілі болғанын айғақтайды. Ол қоршаған ортаның тұтастығын ойламай, өз бүтіндігіңді қамтамасыз ете алмасың деген ойды айтып тұрғандай. Сондықтан, қазақтың шешендік сөз өнері – тіпті трансұлттық шеңберде айта алатын, бүкіл ойкумендік адамгершілікті мақсат тұтқан ынтымақшыл этномәдениософия.

Мақала шеңберіндегі зерттеуде ділмарлық өнердің қазақ мәдениетіндегі алар орны мен маңыздылығын айқындап, дәйектеу мақсаты көзделген болатын. Ұлтымыздың би-шешендерінің сөзмерлік шиырлары аясында жалпы ұлттық мәдениетанымның озық үлгілерін көрсетуге мүмкіндік алдық. Демек шешендік нақылдардағы этномәдени ұстындардың семантикалық әлемі бүгінгі ұрпақ үшін жасырын жатқан тұстарын тәпсірлеуге мүмкіндік жасалды. Біздің ойымызша, қазақ даласында қалыптасып, жетілген демосфендердің ділмарлық өнері бүгінгі өзін қазақпын деп есептейтін әр тұлғаның

мәдени көзін ашуға, мәдени жігерін ұштауға, ұлттық рухын шыңдауға негіз болатынына кәміл сенеміз. Қазақтың танымал философ-ғалымы Аманжол Қасабекұлының: «Ескіні білмей жақсылыққа жол жоқ» (Қасабек, 2023: 3), -деген ұстанымын ескерсек, алдыңғы айтылғандар растала түседі. Олай болса, қазақ даласының дәстүрлі мәдениетіне тыңғылықты талдау жасау бүгінгі зиялы қауымның ғылыми көрегендігіне, талдамгерлік әлеуетіне сенім артпақ.

Шағын зерттеуде нысанаға алынған мәселелер қазіргі әлеуметтік ортада күрделене түскен проблемалардың шешуін ұлтымыздың дәстүрлі мәдени танымынан іздеуді мойындата түседі. Онда экзистенциялық таным үдерісі әрі қазақтың ұлттық тектегі идеялық универсалийлері, елдік пайым тұғырлары мен мәдениософемдік озық өлшемдері жасырынып жатады. Біз оның этномәдени қырларын ашқан сайын, ол ұлттық мәдени болмыстың сырын ашу үшін әдіснамалық негіз қызметін атқара береді. Халықтың рухани тынысын ашу – ділмарлық өнердің басты міндеті, ал оның мәдени-танымдық қырларын көрсету – этномәдениософияның негізгі мақсаты болмақ.

Сөз соңында айтарымыз, дала демосфендерінің мәдениософиялық танымындағы басты ерекшелік – адамзат қауымының даму тарихындағы рухани факторлар үстемдігін мойындауы. Сондықтан шешендік сөздерге қазақ халқының әлеуметтік-мәдени білімінің универсалды кеңістігі, қазақ өркениетінің озық ойлар жүйесінің кешенді ортасы бола алады деген ғылыми тұжырым жасауға негіз бар деп есептейміз. Бұл ұлттық шешен сөз өнерінің мәдени философиялық қырын зерттеудің мақсатқа сәйкестігі мен оны зерттеудің өзектілігін және оны әртүрлі ғылымдар пәні аясында қарастырудың маңыздылығын айқындай түседі. Ол кез келген ғылымның априорлық сипаттарымен анықталып, детерминанттық деңгейге көтеріліп отырады деп есептейміз.

Әдебиет

- Бабалар сөзі, 2009. Жүз томдық, Т. 56: Тарихи жырлар. Астана: Фолиант. 408 б.
- Баласағұн Ж., 1986. Құтты білік. Алматы: Жазушы. 616 б.
- Бейсенов Қ., 1994. Қазақ топырағында қалыптасқан ғақлиятты ой кешу үрдістері. Алматы: Ғылым. 168 б.
- Гегель, 1956. Философия духа. М.: Госполитиздаит. 371 с.
- Гумбольдт В., 1985. Язык и философия культуры. М.: Прогресс. 450 (357) с.
- Ғабитов Т.Х., 1998. Қазақ мәдениетінің типологиясы. Алматы: Қазақ университеті. 203 б.
- Исмаилов О., 1996. Бабалар сөзі – даналық көзі. Алматы: Білім. 186 б.
- Қасабек А., 2023. Заманының ұлағатты философы. Талдықорған: ЖК «Дизайн-ОТ». 288 б.
- Молдабеков Ж., 1998. Қазақ осы – мың өліп, мың тірілген. Оқу құралы. Алматы: Санат. 208 б.
- Мұқаметханұлы Н., 2000. Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы (1860-1920). Алматы: ҚАЗ ақпарат. 336 б.
- Мұхиддин Әбу Зәкәрия Яхия ибн Шәрәф ибн Мурри, 2014. Хадистер жинағы (риядус-салихин). Алматы: «Көкжиек» баспасы. 656 б.
- Негимов С., 1997. Шешендік өнер. Алматы: Ана тілі. 208 б.
- Нұрмұратов С.Е., 2000. Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік философиялық талдау. Алматы: ҚР БҒМ. Философия және саясаттану Институты. 180 б.

- Оразалы және т.б., 2007. Ұлылық қалғыса ұлт ұйқыға кетеді. Даналардан жеткен сөз/құраст. С.Ш.Оразалы, Ө.Ақыпбекұлы, Г.Оразғалиева. Астана. 384 б.
- Потебня А.А., 1976. Эстетика и поэтика. М.: Искусство. 614 с.
- Тарихи тұлғалар. Танымдық-көпшілік басылым / Құрастырушылар: Тоғысбаев Б., Сужикова А. Алматы: «Алматыкітап» ЖШС, 2006. 376 б.
- Төрекұл Н., 2006. Даланың дара ділмарлары. Алматы: ЖШС «Қазақстан» баспа үйі. 592 б.
- Раев Д.С., 2019. Дала өркениетінің рухани-мәдени қырлары: әлеуметтік-саяси талдама. Оқу құралы. Алматы. 344 б.
- Элдридж Р., 2020. Өнер философиясы. Кіріспе. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры. 304 б.
- Ibraev Sh., 2021. The phenomenological transformation of Abay's poetry. *Turkic Studies Journal*, 3(3). P. 28-36. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2021-3-28-36>

Reference

- Babalar sözi [Grandfather's word], 2009. Jüztomdyq, T. 56: Tarihi jyrlar [One hundred volumes, Vol. 56: Historical poems]. Astana: Foliant. 408 p. [in Kazakh].
- Balasağün J., 1986. Qütty bilik [Qutti Bilik]. Алматы: Jazuşy. 616 p. [in Kazakh].
- Beisenov Q., 1994. Qazaq topyrağynda qalyptasqan ğaqliatty oi keşu ürdisteri [Ignorant thought processes formed in the Kazakh soil]. Алматы: Ğylym. 168 p. [in Kazakh].
- Gegel, 1956. Filosofıa duha [Philosophy of spirit]. Moscow: Gospolitizdai. 371 p. [in Russian].
- Guboldt V., 1985. Iazyk filosofıa kultury [Language philosophy of culture]. Moscow: Progress. 450 (357) p. [in Russian].
- Ğabitov T.H., 1998. Qazaq mädenietinıń tipologiasy [Typology of Kazakh culture]. Алматы: Qazaq universiteti. 203 p. [in Kazakh].
- Ismailov O., 1996. Babalar sözi – danalyq közi [The words of the ancestors are a source of wisdom]. Алматы: Bılım. 186 p. [in Kazakh].
- Qasabek A., 2023. Zamanynıń ülağatty filosofy [Great philosopher of his time]. Taldyqorğan: JK «Dizain-OT». 288 p. [in Kazakh].
- Moldabekov J., 1998. Qazaq osy – myń ölip, myń tırılgen. Oqu qūraly [This Kazakh is a thousand dead and a thousand resurrected. Educational tool]. Алматы: Sanat. 208 p. [in Kazakh].
- Mūqamethanūly N., 2000. Qytaidağy qazaqtardyn qoğamdyq tarihy (1860-1920) [Social history of Kazakhs in China (1860-1920)]. Алматы: QAZ aqparat. 336 p. [in Kazakh].
- Mūhiddin Äbu Zākāriia Iahıia ibn Şārāf ibn Murri, 2014. Hadister jinağy (rıadus-salihin) [Collection of Hadiths (Riyadus-Salihin)]. Алматы: «Kökjiek»baspasy. 656 p. [in Kazakh].
- Negimov S., 1997. Şeşendık öner [The art of rhetoric]. Алматы: Ana tılı. 208 p. [in Kazakh].
- Nürmūratov S.E., 2000. Ruhani qūndylyqtar älemi: äleumettik filosofıalyq taldau [The world of spiritual values: a socio-philosophical analysis]. Алматы: QR BĞM. Filosofıa jäne saiasattanu Instituty. 180 p. [in Kazakh].
- Orazaly etc., 2007. Ülylyq qalğysa ült üiqyğa ketedı. Danalardan jetken söz [If greatness remains, the nation will go to sleep. A word passed down from wisdom]. qūrastyrğan S.Ş.Orazaly, Ö.Aqypbekūly, G.Orazgalieva [composition. S. Sh. Orazaly, O. Akypbekuly, G. Orazgalieva]. Astana. 384 p. [in Kazakh].

Potebnia A.A., 1976. Estetika i poetika [Aesthetics and poetics]. Moscow: Iskustvo. 614 p. [in Russian].

Tarihi tұлғалар, 2006. Tanymdyq-kөpсiлiк bасылым [Historical figures. Public publication]. Qūrastyrushylar: Тоғysbaev B., Sujikova A. Almaty: «Almatykitap» JШS. 376 p. [in Kazakh].

Tөreqül N., 2006. Dalanyң dara dilmарлары [Individual dilmars of the field]. Almaty: JШS «Qazaqstan» баспа үii». 592 p. [in Kazakh].

Raev D.S., 2019. Dala örkenietiniң ruhani-mädeni qyrlary: äleumettük-sarasi taldama. Oqu qūraly [Spiritual and cultural aspects of steppe civilization: socio-political analysis. Educational tool]. Almaty. 344 p. [in Kazakh].

Eldridge R., 2020. Öner filosofiasy. Kırıspe [Philosophy of art. Introduction]. Almaty: «Ülttyq audarma biyrosy» qоғамdyq qory. 304 p. [in Kazakh].

Ibraev Sh., 2021. The phenomenological transformation of Abay's poetry. Turkic Studies Journal, 3(3). P. 28-36. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2021-3-28-36>

Д.С. Раев^а

*^аКазахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана,
Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: raev_53@mail.ru)*

Е.Е. Сейтқожа^б

*^бКазахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана,
Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: elnur.yermek@mail.ru)*

**Автор для корреспонденции: elnur.yermek@mail.ru*

Ораторское искусство в казахской культуре

Аннотация. В статье впервые в отечественной культурологии осуществлено подробное изучение места и роли ораторского искусства в казахской культуре. Вместе с тем в статье рассматриваются основа, когнитивная эпистема, методологические позиции казахского красноречия как континуума общеэтнокультурного бытия, антропоцентрические, социоцентрические, этноцентрические аспекты искусства красноречия, культурно-софистическая подоплека природы и особенности подвижной мысли в контексте красноречивой словесной мудрости как феномен-культуры. При этом в исследовании акцентируется внимание на культурологических аспектах когнитивно-эмоционального воздействия ораторского искусства на воспринимающего. Наряду с этим измеряется глубина подачи мысли аудитории красноречивым языком, ее аксиологическая ценность. Анализируются культурно-аксиологические смысловые сферы, такие, как «начало, изложение, содержание, разогревающее начало, сплав/синтез» в рамках различных риторических формул. Осуществлены шаги по раскрытию культуроведческих аспектов понятий «облекать/обволакивать», «убеждать», «исповедовать» через способность слушателя донести мысль в риторике до других посредством художественного языка. Проблема неразрывности

между красноречием и объективной реальностью анализируется сквозь призму казахского национально-культурного нравственного этоса. Риторические выражения являются чертой культурно-иррациональной модели освоения объективной действительности в художественном образе путем осмысления риторического материала. Тот факт, что казахские бии-ораторы при любых обстоятельствах вершат великую справедливость, признается культурной позицией, сочетающей риторику с объективной истиной. В качестве основного положения анализируется казахская культурная этнософия, утверждающая, что «настоящий би/судья/вершитель справедливости все еще не рожден, рожденный же судья не обладает истинной справедливостью».

Ключевые слова: казахская культура, язык ораторского искусства, культурное сознание, онтология, гносеология, антропоцентризм, социоцентризм, этноцентризм, аксиология, культурфилософия.

D.S. Raev^a

*Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: raev_53@mail.ru)*

Ye.Ye. Seitkozha^b

*Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: elnur.yermek@mail.ru)*

**Corresponding author: elnur.yermek@mail.ru*

Oratory in Kazakh culture

Abstract. The article is the first attempt in the local cultural studies to carry out a detailed study of the place and role of oratory in Kazakh culture. At the same time, the article considers the basics, cognitive episteme, methodological positions of the Kazakh eloquence as a continuum of general ethnocultural existence, anthropocentric, sociocentric, ethnocentric aspects of the art of eloquence, cultural and sophistic background of the nature and features of mobile thought in the context of eloquent verbal wisdom as a phenomenon-culture. At the same time, the study focuses on the cultural aspects of the cognitive-emotional impact of oratory on the perceiver. Along with this, the depth of presentation of thoughts to the audience in eloquent language and its axiological value are measured. Cultural and axiological meanings such as «beginning, presentation, content, warming up, fusion/synthesis» within the framework of various rhetorical formulas are analyzed. Steps have been taken to reveal the cultural aspects of such concepts as «wrap/envelope,» «persuade,» and «confess» through the listener's ability to convey a thought in rhetoric to other people through the poetic language. The problem of inseparability between eloquence and objective reality is analyzed through the prism of the Kazakh national-cultural moral ethos.

Keywords: Kazakh culture, the language of oratory, cultural consciousness, ontology, gnoseology, anthropocentrism, sociocentrism, ethnocentrism, axiology, cultural philosophy.

Авторлар туралы мәлімет:

Раев Дәулетбек Садуақасұлы, философия ғылымдарының докторы, Жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру факультеті кафедрасының профессоры, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Мұратбаев көш., 200, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Orcid ID: 0000-0001-7630-5167

Сейтқожа Елнур Ермекұлы, әлеуметтік ғылымдар магистрі, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Мұратбаев көш., 200, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Orcid ID: 0009-0000-1487-6087

Сведения об авторах:

Раев Даулетбек Садуакасович, доктор философских наук, профессор кафедры послевузовского образования, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Муратбаева, 200, Алматы, Республика Казахстан.

Orcid ID: 0000-0001-7630-5167

Сейтқожа Елнур Ермекович, магистр социальных наук, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Муратбаева, 200, Алматы, Республика Казахстан.

Orcid ID: 0009-0000-1487-6087

Information about authors:

Dauletbek Saduakasovich Raev, Doctor of Philosophy, Professor of the Department of Postgraduate Education, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, 200 Muratbaev str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Orcid ID: 0000-0001-7630-5167

Yelnur Yermekuly Seitkozha, Master of Social Science, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, 200 Muratbaev str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Orcid ID: 0009-0000-1487-6087